

Одним з перспективних напрямів подальшого дослідження цієї проблеми є шляхи застосування інтерактивних технологій під час самостійної роботи студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Використання інтерактивних технологій навчання в професійній підготовці майбутніх вчителів / [Н.Г.Баліцька, О.А.Біда, Г.Л.Волошина та інш.]; за ред. Н.С. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2003. – 138 с.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник / І.М.Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с. (Альма-матер).
3. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / автор-укладач Н.П.Наволокова. – Х.: Вид. група “Основа”, 2009. – 176 с.
4. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М.В.Кларин // Педагогика. – № 7. – 2000. – С.12-18.
5. Коберник Г. Фахова підготовка вчителя в умовах освітнього середовища / Г.Коберник // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2010. – № 34. – С.7-12.
6. Кравченко Т.В., Коберник О.М. Використання інтерактивних методик на уроках трудового навчання / Т.В.Кравченко, О.М.Коберник // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – №2. – С.28-31.
7. Освітні технології: Навчально-методичний посібник / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін. / ред. О.М. Пехота. – К.: А.С.К., 2001. – 252 с.
8. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / О.І.Пометун, Л.В.Пироженко. За ред. О.І.Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.

Блах В.С.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ

В статье проанализированы пути применения интерактивных технологий обучения для повышения эффективности специальной подготовки студентов, раскрыты особенности использования интерактивных технологий при обучении психолого-педагогическим дисциплинам.

Ключевые слова: интерактивные технологии обучения, психолого-педагогические дисциплины, эффективность подготовки специалистов.

Blah V.S.

INTERACTIVE EDUCATION OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL DISCIPLINES AS MEANS OF IMPROVING THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

The article explores the influence of using interactive learning technologies on increasing the effectiveness of vocational training students and describes the use of interactive technologies in teaching psychological and educational courses.

Keywords: interactive technologies of studies, psychological and pedagogical disciplines, efficiency of preparation of specialists.

УДК 37.013.42: 316.624.3

Богомолова М.Ю.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ-ДЕЛІНКВЕНТАМИ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглядаються основні соціально-педагогічні аспекти роботи з підлітками-делінквентами, які знаходяться в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: делінквентна поведінка, підлітки-делінквенти, асоціальний вплив, переконання, приклад, ресоціалізація, психолого-педагогічний вибух.

За статистичними даними, кожний четвертий злочин в Україні скоюється неповнолітніми. Щоденно підлітками здійснюється 104 злочини, зокрема одне вбивство або тяжке тілесне ушкодження, 8 грабежів, 2 розбійних напади, 26 крадіжок.

Лідери злочинних угруповань особливу увагу приділяють залученню неповнолітніх до протиправної діяльності. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань криміногенний та соціально-демографічний склад неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, досить складний. Більше половини з них засуджені за розкрадання та крадіжки, кожний четвертий – за розбій чи пограбування, практично кожен десятий – за нанесення тяжких тілесних ушкоджень або вбивство. При цьому 13 % засуджених віком 14-16 років, 28 % – 16-17 років та 39 % – 17-18 років [5, с.27].

Підвищення ефективності роботи системи виконання покарань для підлітків-делінквентів неможливо без урахування психологічних особливостей неповнолітніх, без спрямування зусиль педагогічного персоналу саме на перебудову світогляду вихованців, зміну їх ціннісних орієнтацій з асоціальних, антигромадських на соціально прийнятні.

Таким чином, мета нашої статті полягає у висвітленні основних методів та прийомів перевиховання підлітків-делінквентів, які знаходяться у місцях позбавлення волі, з'ясуванні основних шляхів їх соціалізаційного впливу на виховання.

Досягнення цієї мети передбачає гуманізацію процесу виховання навчання, трудової діяльності підлітків-делінквентів, та й взагалі всіх умов їх перебування у місцях позбавлення волі.

Відповідно до мети даної статті нами були сформульовані наступні завдання:

- встановити фактори ризику, які можуть вплинути на ув'язнення підлітків-делінквентів;
- окреслити основні компоненти індивідуального соціально-педагогічного та психологічного впливу на підлітка-делінквента;
- визначити методи й напрямки ресоціалізаційного впливу на підлітків-делінквентів, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Основою статті слугували особисті спостереження і досвід спілкування авторки з підлітками-делінквентами слідчого ізолятора м.Херсона, співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, а також аналіз повідомлень засобів масової інформації.

Проблемою перевиховання підлітків-делінквентів, які знаходяться в місцях позбавлення волі, в Україні займалися М.Головатий, В.Головенко, М.Ярошевський, у Росії – Д.Азаров, В.Антипенко, В.Вітюк, В.Ємельянов, В.Комісаров, О.Файн та інші. Різні аспекти ресоціалізації підлітків-делінквентів досліджували як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, серед яких І. Винниченко, Я. Дашкевич, В. Дрогальчук, В. Євтух, В. Ігнатов, В. Липицький, І. Невський, О. Панченко, В. Шахрай, Е. Гіденс та інші.

Таким чином, актуальність соціально-педагогічного дослідження процесу ресоціалізації особистості неповнолітніх засуджених зумовлена необхідністю розкриття психологічних механізмів педагогічних впливів, спрямованих на підлітків-делінквентів під час їх перебування у місцях позбавлення волі. Метою проведеного дослідження було вивчення соціально-педагогічних особливостей вихованців та їх соціальної ситуації розвитку в умовах обмеження волі.

Оскільки позбавлення волі вже саме по собі є психотравмуючим фактором, інші обставини перебування підлітків-делінквентів у місцях позбавлення волі необхідно гуманізувати, щоб не інтенсифікувати процес відчуження ув'язнених від суспільства.

Психолого-педагогічний аналіз існуючих у місцях позбавлення волі вимог до режиму, регламентації поведінки, системи заохочень та покарань, міжособистісних стосунків

вихованців, взаємодії вихователів і підлітків-делінквентів засвідчує необхідність удосконалення форм та методів соціально-психолого-педагогічної роботи.

Важливим є питання офіційного лідерства серед підлітків-делінквентів, що утримуються разом. Зараз ці проблеми вирішуються ситуативно, що є причиною багатьох негативних наслідків.

Дослідження показують, що підлітки-делінквенти, які утримуються в закладах системи виконання покарань, живуть подвійним життям. Одне життя – це те, що бачать вихователі, тобто це ті процеси, якими вони намагаються керувати. Друге життя – це те, що не знаходиться на поверхні, це ті процеси, якими керують лідери злочинної субкультури [1, с. 23].

Для поліпшення результативності виховного процесу в місцях позбавлення волі необхідна розробка науково-обґрунтованих критеріїв визначення ступеню соціальної дезадаптації підлітка-делінквента. Сьогодні така оцінка найчастіше відбувається на підставі аналізу лише зовнішніх проявів його поведінки. Природно, що в цьому разі значний відсоток асоціально спрямованих неповнолітніх видають себе за тих, що вже “покаялись” або “виправились”, аби тільки їх відпустили на волю. Наслідком цього є явище рецидиву серед цих неповнолітніх, здебільшого вже у формі більш тяжких злочинів.

Вивчення особистості неповнолітніх правопорушників дає підставу вважати, що діти з відхиленнями у психічному розвитку “складають групу ризику” стосовно злочинної поведінки. Так від 57% до 76% неповнолітніх злочинців мали психічні аномалії. Найбільш поширеними психічними аномаліями виявилися: психопатичний розвиток та психопатії (59,6%); залишкові прояви органічного ураження мозку та інтелектуальна недостатність (44%) [1, с. 28].

Отже, вкрай важливим є питання диференціації засуджених за ознакою наявності чи відсутності відхилень у психічному розвитку.

Зважаючи на те, що процес десоціалізації неповнолітніх своїм першоджерелом має відхилення у психічному розвитку, ресоціалізація їх особистості також повинна базуватися на врахуванні цих особливостей. Тому вирішення проблеми диференціації підлітків-делінквентів потребує розробки науково-обґрунтованих критеріїв прогностичної діагностики та корекції їх особистості.

Стосунки підлітків-делінквентів у місцях позбавлення волі зі співробітниками установ потребують особливої уваги. Цей аспект організації соціально-педагогічного процесу дуже складний, оскільки шляхи його вивчення та оцінки не визначені концептуально.

Головним завданням закладів пенітенціарної системи має бути не просто здійснення покарання, а дбайливе керівництво розвитком особистості неповнолітнього-делінквента. Відповідно до цієї мети необхідно розробити засоби та форми виховної роботи, визначити організаційні перебудови. Психолого-педагогічний аналіз умов утримання підлітків-делінквентів у виховній колонії показує, що в плані організаційних змін необхідно створити ряд секторів (відокремлених зон проживання) відповідно до вимог охорони психічного здоров'я засуджених.

Зважаючи на складність періоду адаптації неповнолітнього-делінквента в умовах позбавлення волі, необхідно на базі карантину створити сектор для новоприбулих зі спеціальним режимом та виховною програмою.

Проведене дослідження дає можливість запропонувати такі шляхи вирішення проблеми гуманізації утримання підлітків-делінквентів у місцях позбавлення волі:

1. Створити психологічні умови формування позитивного ставлення вихованців до соціально прийнятних норм поведінки, до вимог суспільства; здійснити диференціацію підлітків-делінквентів згідно їх психодинамічних параметрів, що дозволить підвищити ефективність педагогічних впливів;

2. Урахувати закономірності впливу соціальної ситуації розвитку підлітків-делінквентів в умовах позбавлення волі на формування їх особистості з метою реорганізації інфраструктури місць позбавлення волі; оптимізувати міжособистісні взаємини

неповнолітніх з метою забезпечення позитивного соціально-психологічного клімату, зниження емоційної напруги; гуманізувати стосунки вихованців з вихователями, педагогами, іншими працівниками системи виконання покарань та соціальних служб для молоді;

3. Розробити систему психолого-педагогічної діагностики; здійснювати моніторинг психічного розвитку підлітків-делінквентів з метою попередження негативних проявів в поведінці та фіксування відхилень у становленні їх особистості;

4. Науково обґрунтувати та розробити психолого-педагогічні вимоги до перебування підлітків-делінквентів у спеціальних секторах у місцях позбавлення волі: в секторі для новоприбулих, секторі соціальної адаптації, секторі посиленого психологічного спостереження, а також визначення особистісної готовності неповнолітніх засуджених до умовно-дострокового визволення [4, с. 36].

Необхідно також вирішення кадрово-кваліфікаційних питань, зокрема:

1. Увести до штатного розкладу слідчих ізоляторів посади психолога та соціального педагога, а також розширити штат соціально-психологічної служби у виправно-трудових колоніях відповідно до науково обґрунтованих норм кількості засуджених на одиницю зазначеного персоналу;

2. Оптимізувати програми цільової фахової підготовки та перепідготовки педагогічних працівників;

3. Розробити програми психотерапевтичної роботи з вихователями, педагогами та іншими працівниками закладів системи виконання покарань, які безпосередньо контактують з неповнолітніми засудженими, з метою попередження у них професійних збочень, зняття емоційної напруги, підвищення опірності стресовим факторам, вироблення навичок психологічного захисту в ситуації постійного ризику [4, с. 51].

Гуманізація педагогічного процесу в місцях позбавлення волі є головною умовою підвищення ефективності перевиховання засуджених підлітків-делінквентів. Цю мету, в свою чергу, можливо досягнути лише на базі науково-обґрунтованих психолого-педагогічних рекомендацій, методів перевиховання, які після експериментальної перевірки мають бути впроваджені в роботу системи виконання покарань.

Методи перевиховання – це сукупність певних способів педагогічної діяльності, спрямованої на вирішення корекційно-виховного завдання. Оскільки виховний процес є спільною діяльністю вихователів і вихованців, важливо підкреслити, що методи перевиховання є сукупністю способів саме спільної їх діяльності.

У пенітенціарній педагогіці під методами перевиховання розуміється сукупність способів безпосереднього або опосередкованого педагогічного впливу на розум, почуття та волю, поведінку засудженого з метою формування і корекції його свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей.

Переконання як метод впливу на свідомість підлітка-делінквента має на меті сформувати в особистості систему світоглядних, морально-правових, професійних, естетичних та інших цілей і цінностей, маючи на увазі, щоб вони були не лише зрозумілими і засвоєними підлітками-делінквентами, а глибоко сприйнятими ними як особистісні, власні цінності. Лише на цій основі вони зможуть стати мотивами вчинків і діяльності, внутрішніми регуляторами соціальної поведінки [2, с. 383].

Приклад – це метод, який сприяє впливу на свідомість і поведінку підлітка-делінквента через конкретизацію та наслідування. Приклади можуть бути різних видів: конкретний життєвий, конкретний літературний, збірний, узагальнений [3, с. 94].

Найбільш впливово діє на засуджених конкретний життєвий приклад, близький до їхнього досвіду, особистісно-цікавий і значущий.

До групи методів формування і корекції свідомості належить і такий складний спосіб зміни поведінки засудженого підлітка-делінквента, який А.С.Макаренко назвав "*психолого-педагогічним вибухом*". Це – миттєве зняття накопиченого особистістю опору під впливом вихователя чи колективу, яке переростає в якісно нові прояви особистості. Суть психолого-педагогічного "вибуху" полягає в тому, щоб принципово по-новому висвітлити у свідомості

підлітка-делінквента відносини, що склалися, надати йому можливість побачити себе ніби з боку, усвідомити та емоційно пережити всю недоречність поведінки, гостро відчутти неможливість надалі такого становища [5, с. 12].

Метод привчання застосовується з метою формування у підлітків-делінквентів навичок соціально-нормативної поведінки: дотримання вимог внутрішнього розпорядку, належного зовнішнього вигляду, особистої гігієни, правил культури спілкування між собою та іншими, культурного проведення дозвілля, трудової діяльності [2, с. 382].

Метод вправ застосовується з метою спеціального відпрацювання способів поведінки в конкретно заданих умовах, різноманітних ситуаціях, а також з метою розвитку вмінь вольової саморегуляції поведінки.

Метод вимог спонукає до діяльності, викликає позитивні або гальмує певні негативні дії, вчинки. Вимоги допомагають підтримувати дисципліну та порядок серед засуджених підлітків-делінквентів.

Доручення – метод, який передбачає постановку завдань підлітку чи групі, виконання яких вимагає від вихованців саме таких якостей, які треба формувати, удосконалювати, корегувати [3, с. 110].

Різні методи використовуються і для додаткової стимуляції і мотивації поведінки, такі як: змагання, критика, примус, покарання.

Покарання дозволяє зрозуміти недопустимість вчиненого і, об'єднавшись зі страхом повторення покарання, переростає в почуття провини, стає психологічним бар'єром для повторного вчинення подібних дій.

Основні завдання покарання – викликати почуття вини, муки совісті, ганьби, каяття скоєному, роздуми, загострення самокритики, припинити порушення та негативні вчинки, виховати у ув'язнених підлітків-делінквентів внутрішню стриманість і самоконтроль.

Вихователь, який має повноваження користуватися цим методом, повинен звертатися до покарання як до крайнього засобу, коли інші виховні впливи на виховання не призвели до позитивних наслідків. Прагнучи до того, щоб ув'язнений підліток розкався у вчиненому порушенні, співробітнику установи слід забезпечувати виховуючий та усвідомлений характер покарання. Усвідомлення і переживання своєї вини, щиросердне каяття є обставинами, які пом'якшують вину, а також міру покарання. Проте, слід розрізняти справжнє каяття від зовнішнього його прояву [5, с. 45].

Метод покарання відіграє важливу роль у підвищенні ефективності виховного впливу на ув'язнених підлітків-делінквентів та зміцненню дисципліни.

Уміле застосування соціально-педагогічних аспектів у роботі з засудженими підлітками-делінквентами залежить від ряду умов: рівня майстерності вихователя, тонкого володіння ним різноманітною педагогічною технікою, суворого дотримання правових та педагогічних вимог до дисциплінарної практики, стану правової та моральної вихованості контингенту СІЗО та виправно-трудова колоній.

Виходячи з того, що в сучасний період не можна відмовитися від кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, у роботі з підлітками-делінквентами, які знаходяться у виховних колоніях, головну роль повинні відігравати виховні заходи впливу, шкільне і професійне навчання та психологічна підготовка підлітків до звільнення. Складність цього питання полягає в тому, що сам по собі пенітенціарний заклад створює вкрай обмежені можливості для використання багатьох методів роботи з підлітками.

Насамперед уважаємо за необхідне наголосити на важливості створення для підлітків-делінквентів системи не лише фізичного, а й психологічного захисту від впливу кримінальних авторитетів. Необхідна також сумісність підлітків один з одним.

У роботі з підлітками-делінквентами важливо пам'ятати, що переважна більшість з них через вікові особливості не в змозі виконувати будь-яку одноманітну роботу чи довго знаходитися в одному і тому самому оточенні. Цікава, захоплююча діяльність, що вимагає творчості, не суперечить психічним і фізичним можливостям неповнолітніх, стимулює

особистісно і колективно значущі досягнення – важливий засіб профілактики прояву делінквентної поведінки в цих закладах.

Слід підкреслити, що необхідно використовувати прагнення підлітків-делінквентів до групування, при цьому можна працювати як із стійкими групами, що склалися самостійно, так і створювати інші.

Виховна робота повинна здійснюватися диференційовано, з урахуванням моральної деформації засуджених. До найбільш поширених форм виховної роботи можна віднести бесіди, лекції, диспути, зустрічі з цікавими людьми.

Гуманізація і педагогізація виховного процесу має бути побудована на реалістичному аналізі ситуації – “на розумному гуманізмі”, тобто система покарання має бути достатньо гнучкою, покликана забезпечувати вибірковість у застосуванні режимних обмежень та створювати в закладах передумови для атмосфери людяності, належного ставлення до моральних норм.

Таким чином, виправний вплив на підлітків-делінквентів слід розглядати як єдиний процес, що бере свій початок від взяття підлітка під охорону і закінчується періодом реабілітації і соціальної адаптації після звільнення. І саме соціальний педагог повинен докласти усіх можливих зусиль для реабілітації та гідного входження до соціуму неповнолітніх засуджених – підлітків-делінквентів.

Стаття не претендує на вичерпний і всебічний розгляд проблеми побудови складної багатогранної концепції методів, форм та засобів для роботи з підлітками-делінквентами, що перебувають у місцях позбавлення волі. Однак, сьогодні потребує спеціального аналізу система роботи пенітенціарних закладів для неповнолітніх правопорушників в Україні, дослідження її сутнісних характеристик профілактичного впливу на означену категорію підлітків. До перспективних напрямів дослідження можна віднести ініціювання та пошук нових методів та форм роботи з підлітками-делінквентами у місцях позбавлення волі та формування на цій основі нових ефективних моделей ресоціалізації підлітків-делінквентів в умовах позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпальча Р.Ю. Технології роботи з ув'язненими. – К.: Главник, 2007. – 112 с. – (серія “Бібліотечка соціального працівника”).
2. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ.. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. ред. О.Іваненко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
3. Мілютіна К.М. Форми психокорекційного впливу. – К.: Главник, 2007. – 144 с. (Серія “Психол. інструментарій”).
4. Мокрецов А.И. Предупреждение конфликтных ситуаций в среде осужденных. Методическое пособие / А.И.Мокрецов. – М.: ФСИН России, ФГУ НИИ ФСИН России, 2006. – 75 с.
5. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.

Богомолова М.Ю.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ С ПОДРОСТКАМИ-ДЕЛИНКВЕНТАМИ, КОТОРЫЕ НАХОДЯТСЯ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

В статье рассматриваются основные социально-педагогические аспекты работы с подростками-делинквентами, которые находятся в местах лишения свободы.

Ключевые слова: делинквентное поведение, подростки-делинквенты, асоциальное влияние, переубеждение, пример, ресоциализация, психолого-педагогический взрыв.

Bogomolova M.Y.

SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE WORK OF THE TEENS-DELINKVENTY, WHAT ARE ON PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY

In this article the main social-pedagogical aspects of the work of the teens-delinkventy, what are on places of deprivation of liberty.

Key words: delinquent behavior, teens-delinkventy, the social impact, would convince, example, re-socialization, psychological-pedagogical explosion.

УДК 37.013

Корецька Л.О.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ОРІЄНТИРІВ ОСОБИСТОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглядаються шляхи реалізації виховного впливу на моральні орієнтири особистості на Півдні України II половини ХІХ – початку ХХ століть, оскільки саме ці поведінкові прояви вимагають постійних дій та уваги для формування суспільного ідеалу, у якому буде осмислюватися спільний закон і відповідальність кожної особистості.

Ключові слова: соціальні інституції, пияцтво, товариства тверезості, тютюнопаління, лихослів'я, азартні ігри.

Людство вирішувало соціальні, педагогічні, виховні завдання, підпорядковуючи їх меті перетворення природи і соціального світу, вважаючи, що активне начало його здійснення ґрунтується на особистості. Тому неодноразово піднімалося питання про боротьбу з такою соціальною проблемою, як пияцтво і алкоголізм, лихослів'я, гра в азартні ігри, наркоманія. Державою і суспільством постійно вживалися різні заходи економічного і правового характеру, які мали різну спрямованість, починаючи з обмеження віку вживання алкоголю чи тютюнових виробів, закриття закладів з азартними іграми, закінчуючи створенням товариств тверезості чи здорового способу життя. Проте ця проблема залишається актуальною і для нашого сьогодення. З огляду на це, метою нашої статті є висвітлення шляхів реалізації виховання моральних орієнтирів особистості соціальними інституціями Півдня України II половини ХІХ – початку ХХ століть, оскільки вивчення такого явища, як боротьба держави і суспільства за народну тверезість та моральний спосіб життя дозволить доповнити і збагатити загальну картину змісту соціально-педагогічного виховання у цьому напрямі.

Так, біля витоків тверезницького руху на церковно-шкільному ґрунті стояв великий російський педагог С.А. Рачинський, який уперше чітко сформулював головне правило затвердження тверезого способу життя: “тверезницька робота може бути плідною лише в церковному приході, тому тільки під благодатним впливом церкви можливим є зцілення людської душі від пороків” [4]. Слід зазначити, що, починаючи з 1909 року, вчення про тверезість викладалося у духовних семінаріях, а з 1910 року – у церковно-парафіяльних школах. Педагогічна громадськість країни широко обговорювала проблему навчання тверезості у школі. Випускалися підручники тверезості, авторами деяких були священники. Аналіз різних сторін дореволюційного досвіду проведення ідей тверезості в освіті подається у роботах Т.І. Авдоніної, С.С. Анікіна, А.Л. Афанасєва, Н.А. Грінченко, А.М. Якушева. Особливо докладно антиалкогольне виховання школярів Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століть розглянуто у роботах Л.К.Фортової. На часі питання моральності та здорового способу життя досліджували О.М. Балакіреєв, О.В. Безпалько, С.Л. Гарницький, І.Д. Зверева, В.П. Кривоногов, А.Н. Маюров, А.Я. Найман, В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко, Т.С. Протько, І.М. Трубавіна, О.І. Холостова, О.О. Яременко. Проте тема виховання моральних орієнтирів особистості залишається актуальною і вимагає подальшого вивчення.

Слід зазначити, як державні, так і недержавні соціальні інституції спільними зусиллями піклувалися про народну освіту і проводили велику роботу щодо його духовного